

Marzena Baum-Gruszowska*

„Dziedzictwo obok mnie” – najcenniejsze zabytki architektury i budownictwa Gminy Pilzno, wpisane do Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego

Wszelkie zabytki, jako materialne nośniki wartości artystycznych oraz obecne w naturalnym otoczeniu człowieka świadectwa historii, są istotną częścią dziedzictwa kultury. Poza kategoriami zabytków o znaczeniu narodowym Polska ma duży zasób obiektów zabytkowych o znaczeniu regionalnym i lokalnym. Składają się nań zabytki wpisane do rejestrów zabytków oraz zabytki objęte ewidencją lokalną. W odniesieniu do Gminy Pilzno zasób ten stanowi ważny element kształtowania tożsamości społeczności lokalnej, ponieważ duża część obywateli dostrzega korzyści płynące z lokalnego dziedzictwa kultury¹.

Gmina Pilzno to obszar kilkunastu niewielkich miejscowości o bogatej, ponad 650-letniej historii, a co się z tym wiąże – z bardzo bogatym dziedzictwem i historyczną spuścizną, którą minione pokolenia pozostawiły potomnym. W skład gminy wchodzi lokowane już w XIV w. miasto Pil-

* Marzena Baum-Gruszowska, Muzeum Regionalne w Pilźnie.

¹ T. Błyskosz, A. Fortuna-Marek, E. Jagielska i in., *Gminny program opieki nad zabytkami. Poradnik metodyczny*, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa 2008, s. 2.

zno (lokacja 1354 r.), siedziba władz samorządowych, jedna z najstarszych miejscowości w regionie, egzystująca obecnie niejako w cieniu swej dawnej świetności miasta królewskiego, bogatego ośrodka handlu, siedziby powiatu. Miasto otacza siedemnaście równie historycznych sołectw: Bielowy, Dobrków, Gębiczyna, Gołęczyna, Jaworze Dolne, Jaworze Górne, Lipiny, Łęki Dolne, Łęki Górne, Machowa, Mokrzec, Parkosz, Podlesie, Połomia, Słotowa, Strzegocice i Zwiernik. Wiele z tych miejscowości może poszczycić się średniowieczną proveniencją².

Najtrwalszym śladem przeszłości oraz wydarzeń historycznych związanych z tym obszarem są zabytki architektury. Gmina ta w perspektywie całego powiatu dębickiego jako jedna z najstarszych w regionie posiada liczny, bogaty i cenny zasób zabytków nieruchomych³.

Gminna Ewidencja Zabytków Architektury i Budownictwa obejmuje 441 obiektów na 343 posesjach, a także ponad 453 stanowiska archeologiczne funkcjonujące na obszarze gminy, obejmujące okres od epoki kamienia (neolit) po okres nowożytny, tudzież 21 zespołów zabytków ruchomych, stanowiących wyposażenie wnętrz obiektów zabytkowych⁴.

Wobec tak obszernej grupy obiektów zabytkowych stanowiących historyczno-kulturalną spuściznę gminy niemożnością jest scharakteryzowanie wszystkich. Przedmiotem uwagi będą zatem szczególnie chronione zabytki o wartości najwyższej, wpisane do Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego. Te najcenniejsze znajdują się zarówno na obszarze miasta Pilzna, jak i sąsiadujących z miastem wsi, początkami sięgających XIII–XIV stulecia.

² A. Bata, H. Lawera, *Miasto i Gmina Pilzno*, Krosno 2008, s. 2n.

³ J. Szczeklik, *Pilzno i jego dzieje*, Pilzno 1994, s. 29n.

⁴ Zob. *Ewidencja obiektów zabytkowych Gminy Pilzno*, [w:] *Program opieki nad zabytkami Gminy Pilzno na lata 2018–2021*, Pilzno 2018, s. 159–193.

Tabela 1. Kategorie zabytków ujętych w ewidencji gminy Pilzno⁵

Kategorie zabytków	Liczba ogółem	W tym liczba wpisanych do rejestru województwa
zespół zabudowy miejskiej – rynek	1	1
obiekty i zespoły sakralne, zabudowa sakralna: – zabudowa sakralna (kościół, klasztor, plebanie, zabudowa przykościelna)	9	8
– mała architektura sakralna (kapliczki, krzyże, obiekty kultu)	29	3
– nekropolie (parafialne, wojenne)	8	1
założenia dworsko-parkowe, dwory, założenia folwarczne, obszary dworskie	14	4
obiekty użyteczności publicznej	17	–
obiekty mieszkalne i gospodarcze przydomowe	353	4
obiekty przemysłowe, poprzemysłowe	4	1
obszary zieleni zabytkowej	6	5
pomniki historii	1	–

Charakterystycznym wyznacznikiem wartości historycznej krajobrazu kulturowego gminy jest dobrze zachowana, rozwijająca się od XIV stulecia zabudowa centrum miasta Pilzna, wraz z fragmentarycznie zachowanym obwarowaniem miejskim. Założenie urbanistyczne miasta to cenny przykład wciąż dobrze czytelnego średniowiecznego rozplanowania rynku. Został on wytyczony niedługo po lokacji, w centrum miasta, o wymiarach 95 × 95 m, wraz z wybiegającymi z jego naroży czterema parami ulic. Trzy z nich prowadziły do bram miejskich – Krakowskiej, Lwowskiej i Strzegockiej⁶.

⁵ *Ewidencja obiektów zabytkowych Gminy Pilzno*, s. 159–193.

⁶ J. Szczeklik, *Pilzno i jego dzieje*, s. 31; F. Kiryk, *Pilzno w XIV–XVI w.*, [w:] *Dzieje miasta Pilzno*, t. I, Pilzno 2013, s. 9–12.

Il. 1. Kościół św. Jana Chrzciciela w Pilźnie. Fot. UG Pilzno

Il. 2. Kościół i klasztor oo. Karmelitów, Pilzno. Fot. UG Pilzno

Najznacniejszą grupę zabytków nieruchomości stanowią obiekty sakralne – zabytkowe, średniowieczne kościoły. Prym wiedzie najstarszy w gminie zespół zabytkowy kościoła św. Jana Chrzciciela w Pilźnie, usytuowany po stronie północnej rynku⁷. Jest to okazała budowla o kamiennej strukturze ścian, powstała najprawdopodobniej tuż po lokacji miasta, w drugiej połowie XIV stulecia⁸. Gotycka bryła świątyni po dziś dzień góruje nad zabudową miasta. Pierwotnie zbudowano gmach jednonawowy, lecz sukcesywnie dokonywano jego rozbudowy i powiększenia. Najstarsze mury kościelne to te, które otaczają obecnie nawę główną i prezbiterium. Masywne mury świątyni budowane były na ogół z czerwonej cegły, z przebudowaniami partii dolnych kamieniem wapiennym. Gmach kościelny wielokrotnie trawiony był pożarami, świątynia ulegała przebudowom, dobudowano do niej kaplicę północną, południową, a także masywną wieżę⁹. Duża przebudowa świątyni nastąpiła w początkach XVIII stulecia; nadano jej wówczas charakter barokowy. W 1877 r. pożar kolejny raz strawił część kościoła, co doprowadziło do następnej przebudowy. Zmieniono wtedy kopułę wieży kościelnej, nadając jej obecny ostrosłupowy, iglicowy hełm¹⁰.

W obecnym kształcie kościół jest gmachem orientowanym, trzynawowym, bazylikowym z transeptem. Świątynia liczy ponad 880 metrów kwadratowych powierzchni użytkowej, a jej wspianale ozdobione wnętrza są świadectwem

⁷ Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-1117, wpis z 07.08.1985 r., właściciel: Parafia Rzymsko-Katolicka pw. św. Jana Chrzciciela w Pilźnie.

⁸ R. Nawrocki, *Zabytki Gminy Pilzno*, [w:] *Pilzno. Monografia miasta do 1945 r.*, Pilzno 2018, s. 681–695.

⁹ *Pilzno. Kościoły i kaplice parafii pilźnieńskiej na przestrzeni dziejów*, S. Jabłoński, T. Popiela, J. Tomaszewski (oprac.), Krosno 2004.

¹⁰ *Zabytki ziemi pilźnieńskiej w akwarelach i opisie Andrzeja B. Krupińskiego*, Pilzno 2018, s. 10–11.

Il. 3. Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny
w Dobrkowie. Fot. UG Pilzno

Il. 4. Kościół św. Bartłomieja w Łękach Górnych. Fot. H. Bielamowicz

historii i kultury miasta oraz mieszkańców Pilzna, odbiciem ich życia społecznego i religijnego. Miejsce modlitwy i służby Bogu jest zarazem prawdziwym przybytkiem piękna, zarówno w wymiarze liturgii jak i sztuki. Od południowego wschodu kościołowi towarzyszy plebania zbudowana w 1787 r., przebudowana sto lat później, a także fragment muru ogradzający dawny teren plebański.

Cennym obiektem sakralnym miasta jest eklektyczny, mający resztki kamiennej struktury z XV w., zespół klasztorny oo. karmelitów z kościołem pw. św. św. Katarzyny i Barbary¹¹. Świątynia została wzniesiona z inicjatywy i funduszy króla Władysława Jagiełły, dla sprowadzonych do Pilzna oo. augustianów¹². Wkrótce po dokonaniu królewskiej fundacji przystąpiono do budowy murowanego kościoła w stylu gotyckim – niewielkiego jednonawowego gmachu z prezbiterium¹³. Świątynia uległa zniszczeniu wskutek pożaru centrum miasta w 1811 r.¹⁴ Skutki pożogi naprawiano sukcesywnie. Budowla ma cechy stylu eklektycznego, a gotyckiego charakteru przydają jej szkarpy wzmacniające ściany od zewnątrz, trójkątny szczyt fasady, okna w prezbiterium i kształt kruchty. Jest to jednonawowy gmach z prezbiterium, przy którym znajduje się zakrystia z parą kaplic, opatrzona przy wejściu herbem karmelitów. Tuż przy świątyni wzniesiono w 1848 r. gmach klasztorny na miejscu poprzedniego drewnianego budynku. Zbudowany z cegły, na planie czworoboku, w tradycji architektury klasycystycznej, posiada dwie kondygnacje i wejścia z dwóch stron. Część parterową elewacji wyróżniają arkadowo-płycinowe podziały.

¹¹ Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-1116, wpis z 07.08.1985 r., właściciel: Zakon oo. karmelitów, klasztor Pilzno.

¹² R. Nawrocki, *Zabytki Gminy Pilzno*, s. 695n.

¹³ K. Szczeklik, *Pilzno i pilźnianie*, Kraków 1911, reprint 2021, s. 137–145.

¹⁴ *Pilzno – sanktuarium maryjne*, R. Róg (oprac.), Pilzno 2005.

Il. 5. Kościół pw. św. Marcina w Zwierniku. Fot. H. Bielamowicz

Il. 6. Kościół Trójcy Przenajświętszej w Machowej. Fot. H. Bielamowicz

Na obszarze gminy znajdują się jeszcze cztery niezwykle cenne budowle świątynne: XIV-wieczny, kamiennieo-drewniany kościół w Dobrkowie oraz drewniane świątynie w Łękach Górnych (XV w.), Zwierniku (XVII w.) i Machowej (XVIII w.).

Początki budowy zespołu zabudowań kościoła pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Dobrkowie sięgają XIV w. W 1565 r. gmach kościelny został zamieniony na zbór protestancki, lecz po roku 1587, już częściowo murowany, znów stał się świątynią katolicką¹⁵. W XVII w. dobudowano do drewnianej bryły głównej korpus nawowy z dwoma kaplicami. Na przełomie XVII/XVIII w. wzniesiono drewnianą wieżę. Kościół dobrkowski to jedyna w regionie budowla sakralna o murowano-drewnianej strukturze ścian. W obecnym kształcie świątynia ma charakter renesansowy, zbudowana z kamienia i cegły, zamknięta ścianą prostą i prezbiterium o drewnianej nawie, z dwiema bocznymi kaplicami oraz wieżą o słupowej konstrukcji, mieszczącą w przyziemiu kruchtę. Do prezbiterium przylega zakrystia, nad którą znajduje się dawna łoża kolatorska. Wieża nakryta jest ostrosłupowym hełmem, nawiązującym do kształtu dachu wieży kościoła parafialnego w pobliskim Pilźnie. Wnętrze nawy pokrywa secesyjna polichromia ornamentalna i figuralna, pochodząca z przełomu XIX i XX w.¹⁶

Usytuowany na wschodnim krańcu Łęk Górnych zespół zabudowań parafialnych z kościołem pw. św. Bartłomieja stanowi jedyny na terenie gminy zabytek późnogotyckiej architektury drewnianej¹⁷. Świątynia wybudowana została w 1481 r., w całości z drewna modrzewiowego, ufundowana

¹⁵ *Zabytki ziemi dębickiej*, A. Krupiński (oprac.), Dębica 2017, s. 40–41.

¹⁶ *Pilzno – sanktuarium maryjne*, passim.

¹⁷ Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-763, wpis z 14.09.1936, właściciel: Parafia Rzymsko-Katolicka pw. św. Bartłomieja w Łękach Górnych.

zapewne przez Zaklikę Międzygórskiego, ówczesnego właściciela Łęk¹⁸. Budynek kościoła stanowi przykład budowli gotyckiej o silnych naleciałościach barokowych, konstrukcji zrębowej, szalowanej, jednonawowej. Po stronie wschodniej znajduje się prezbiterium zakończone trójboczną absydą, następnie szerszą od niego nawą, a od strony zachodniej widnieje kwadratowa wieża z małym gankiem w drzwiach wejściowych. Od strony północnej do prezbiterium przylega murowana prostokątna zakrystia. Na jej poddaszu mieści się tzw. „skarbczyk kościelny”. Do wnętrza nawy prowadzą dwa przedsionki, od zachodu i południa. Do naszych czasów zachowało się wiele pierwotnych detali architektonicznych, wśród których na uwagę zasługują oryginalne, ostrołukowe porta ciesielskie oraz – na granicy prezbiterium i nawy – belka tęczowa, wsparta na profilowanych kroksztynach, z rzeźbą Pana Jezusa¹⁹.

Zespół zabytków kościoła parafialnego pw. św. Marcina w Zwierniku stanowi chlubę miejscowości²⁰. Tamtejszy drewniany kościół z drewna modrzewiowego jest zapewne trzecim z kolei obiektem sakralnym w tym miejscu. Pierwszy powstał wraz z parafią jako fundacja ry-

¹⁸ M. Tragarz, *Przedrozbiorowe dzieje parafii pw. św. Bartłomieja Apostoła w Łękach Górnych*, Łęki Górne 2008, s. 47.

¹⁹ *Zabytki ziemi pilźnieńskiej w akwarelach i opisie Andrzeja B. Krupińskiego*, s. 29–30. Warto zwrócić uwagę na fakt, że od końca XVI w. obok kościoła św. Bartłomieja była w Łękach druga świątynia pw. św. Jana Apostoła i Ewangelisty, najprawdopodobniej z fundacji Jadwigi Tarłowej ze Żmigrodu. W zachowanych aktach wizytacyjnych z 1595 r. uznawana była raczej za kaplicę. Świątynia, jak zapisano, była „drewniana, mocna w swoich strukturach i dobrze ogrodzona. (...) mająca trzy ołtarze, paramentów kościelnych nie ma żadnych”. Kościół wspomniany jest w aktach powizytacyjnych kolejnych biskupów – z 1618, 1630, 1758, 1764 i 1781 r. Archiwalia wskazują, że istniał do 1835 r.

²⁰ Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-1152, wpis z 27.11.1979, właściciel: Parafia Rzymsko-Katolicka pw. św. Marcina w Zwierniku.

cerska ok. 1373 r.²¹ Drugim był przypuszczalnie późnogotycki kościół św. Anny, który spłonął w drugiej połowie XIX stulecia. Kilka lat później zastąpiono go obecnym, pierwotnie wzniesionym w 1664 r. w Padwi Narodowej koło Mielca. Kościół zakupili parafianie i w 1879 r. przenieśli na obecne miejsce²². Świątynia jest orientowana, utrzymana w tradycji późnogotyckiego budownictwa sakralnego. Posiada wielobocznie zamknięte prezbiterium i szerszą od niego nawę przykrytą dwuspadowym dachem kalenicowym, krytym blachą, z czworoboczną wieżyczką na sygnaturkę. Z boku nawy znajduje się kruchta. Wieżę o konstrukcji słupowej wieńczy izbica i blaszany hełm okazałych rozmiarów. Wnętrze zdobi niedawno odrestaurowana polichromia figuralna o charakterze secesyjnym, autorstwa Antoniego Gucwy, z 1910 r.

Ponad sto lat późniejszy, a równie cenny i osobliwy, jest zespół zabytków kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Machowej²³. Budynek powstał w latach 1778–1779, z fundacji ówczesnego właściciela Machowej, Macieja Niemyskiego, jako filialny parafii Łęki Górne²⁴. Budowla jest niewielka, z drewna, jednonawowa o konstrukcji zrębowej. Prezbiterium zamknięte trójbocznie, z boczną zakrystią i kaplicą oraz kruchtą usytuowaną od frontu. Niezwykle urokliwa jest ornamentalna polichromia, pochodząca z 1906 r. W prezbiterium na stropie znajdują się charakterystyczne przedsta-

²¹ *Zabytki ziemi pilźnieńskiej w akwarelach i opisie Andrzeja B. Krupińskiego*, s. 37–38.

²² A. B. Krupiński, *Zabytki urbanistyki i architektury województwa tarnowskiego*, Warszawa–Kraków 1989, s. 82.

²³ Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-100, wpis z 05.01.1968 r., właściciel: Parafia Rzymsko-Katolicka pw. Trójcy Przenajświętszej w Machowej.

²⁴ M. Tragarz, *Przedzobiorowe dzieje parafii pw. św. Bartłomieja Apostoła w Łękach Górnych*, s. 49.

wienie Matki Bożej z Dzieciątkiem oraz świętych Agnieszki i Elżbiety. W nawie głównej zilustrowano Przemienienie Pańskie, Czterech Ewangelistów oraz wizerunki aniołów z motywami roślinnymi.

Na szczególną uwagę zasługuje zespół klasztorny oo. karmelitów, obecnej parafii pw. Matki Bożej Fatimskiej w Lipinach²⁵. Jest to charakterystyczny przykład adaptacji dawnego gmachu dworskiego na potrzeby dewocyjne i sakralne. Po otrzymaniu majątku, na mocy testamentu Joanny Lubienieckiej w 1855 r., ojcowie karmelici wprowadzili istotne zmiany, przekształcając zespół dworski i zmieniając jego układ kompozycyjny, by dostosować obiekt do potrzeb klasztornych²⁶. Parterowy eklektyczny dworek wzniesiony został na planie wydłużonego prostokąta, wyposażony w mieszkalne poddasze z oknami oświetlającymi wnętrze. Jego wygląd przypomina dawną dostatnią siedzibę ziemiańską, z charakterystycznym ryzalitem na froncie, zakończonym trójkątnym szczytem i krzyżem. Z boku frontonu specyficzne podcienia nawiązują do portyku z arkadami. Przed elewacją frontową znajduje się taras z balustradką tralkową. Niektóre okna są opatrzone pseudogotyckimi obrysami. Centrum budynku stanowi współczesna kaplica. Obiekt położony jest w pięknym, pochodzącym z przełomu XVIII/XIX w. parku, założonym przez poprzednią właścicielkę majątku. W jego południowej części zachowały się fragmentarycznie zabudowania gospodarskie dawnego przydworskiego folwarku.

Specjalnym rodzajem obiektów sakralnych o charakterze zabytkowym są dawne nekropolie. Na obszarze Gminy Pilzno jest ich kilka. Wśród najstarszych i najcenniejszych

²⁵ Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-420, wpis z 23.07.2010 r., właściciel: Zakon oo. karmelitów, klasztor w Lipinach.

²⁶ *Zabytki ziemi pilźnieńskiej w akwarelach i opisie Andrzeja B. Krupińskiego*, s. 26–27.

w pierwszej kolejności należy wymienić zespół cmentarny parafii św. Jana Chrzciciela w Pilźnie²⁷. Został on założony na mocy dekretu cesarza Austrii, Józefa II, z 1783 r., o obowiązku tworzenia cmentarzy poza murami miasta. Najstarsza część powstała już w 1874 r. staraniem ks. Ignacego Zaborskiego, ówczesnego proboszcza²⁸. Cmentarz usytuowany został na południe od centrum, na działce pomiędzy ul. Węgierską a miejską szkarpą wałową dawnych obwarowań miejskich, na rzucie wydłużonego prostokąta. Jest podzielony na osiem kwater, połączonych krzyżującymi się pod kątem prostym alejami, z dużym zespołem nagrobków z końca XIX i pierwszej połowy XX w. Znajduje się na nim ponad trzysta grobów, grobowców i pomników nagrobnych, najstarsze z nich wzniesiono w pierwszej połowie XIX stulecia. Kryją one prochy członków wszystkich pilźnieńskich rodów i rodzin, w tym najbardziej ważnych i zasłużonych dla miasta: okolicznych ziemian, ofiar rabacji galicyjskiej, uczestników powstań i zrywów narodowych, wojny z 1920 r., żołnierzy polskich walczących na frontach I i II wojny, mieszkańców poległych w latach niemieckiej okupacji miasta²⁹.

Równie cenne nekropolie stanowią powstałe w pierwszej połowie XIX w. cmentarze parafialne w Dobrkowie³⁰

²⁷ Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-310, wpis z 31.08.1969 r., właściciel: Gmina Pilzno.

²⁸ J. Szczeklik, *Wędrówka po cmentarzach w Pilźnie*, Pilzno 1996, s. 11.

²⁹ Wśród najpiękniejszych i charakterystycznych nagrobków wymienić należy grób hrabiny Joanny Lubienieckiej z Lipin, grób ziemny z 1891 r. Józefa Komara, pierwszego lekarza miejskiego w Pilźnie, grobowiec rodziny Wojtanowskich, Eleonory i Tytusa Bujnowskich. Tytus Bujnowski to jeden z najznamienszych burmistrzów miasta. Nekropolia pilźnieńska należy do najstarszych w województwie.

³⁰ Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-905, wpis z 30.11.1979 r., właściciel: Parafia Rzymsko-Katolicka pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Dobrkowie.

Il. 7. Dwór w Łękach Górnych. Fot. UG Pilzno

Il. 8. Dwór w Parkoszu. Fot. UG Pilzno

i Zwierniku³¹. Spora część nagrobków cmentarza dobrkowskiego, głównie nagrobki kamienne, ma wartość historyczną i artystyczną. W granicach cmentarza w Zwierniku mieszczą się zabytkowe budynki kaplicy i kostnicy cmentarnej. Kaplica jest obiektem murowanym; cmentarna kostnica to XIX-wieczny obiekt drewniany. Na zabytkowej części cmentarza parafialnego w Łękach Górnych zachowały się piękne nagrobki z pierwszej ćwierci XX w.³²

Obok gmachów świątynnych i innych obiektów architektury sakralnej drugą ważną grupę zabytków w krajobrazie kulturowym gminy Pilzno stanowią założenia dworsko-parkowe, dwory i zabudowa podworska.

Do najokazalszych i najstarszych zabytków tego typu należy zespół dworsko-parkowy w Łękach Górnych z XVII–XVIII w.³³ Jest on jedną z niewielu dawnych siedzib ziemiańskich wzniesionych w polskiej odmianie stylu manierystycznego³⁴. Dwór powstał w początkach XVII w. Pierwotnie był to ośrodek ariański, założony przez Jana Tarłę. Kolejne modernizacje przechodził u schyłku XIX w., by ok. 1899 r. zostać przekształconym na dwór. Jego właścicielami byli m.in. członkowie rodzin Lubienieckich, Brzozowskich i Artwińskich. Dwór został wzniesiony na planie prostokąta, z podpiwniczeniem. Obiekt ma obecnie trzy

³¹ Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-1152, wpis z 27.11.1979 r., właściciel: Parafia Rzymsko-Katolicka pw. św. Marcina w Zwierniku.

³² Na terenie gminy zlokalizowane są liczne cmentarze wojenne z okresu I wojny światowej. Wszystkie powstały według projektów niemieckiego architekta Gustava Rossmanna i przynależą do tzw. Okręgu V – Pilzno wojennych nekropolii. R. Frodyma, *Cmentarze wojenne z I wojny św.*, cz. II, *Opis Okręgu V Pilzno*, Krosno 2019, s. 385–476.

³³ Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-99, A-129, wpisy z 22.10.1933 oraz 07.12.1977 r., właściciel prywatny.

³⁴ Zob. I. Sepetowa, *Dwór w Łękach Górnych, dokumentacja historyczno-konserwatorska*, Łańcut 1973.

Il. 9. Dwór w Strzegocicach. Fot. Z. Walkowicz

Il. 10. Budynek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Pilźnie.
Fot. UG Pilzno

kondygnacje, pierwotnie był dwukondygnacyjny. Budynek ma charakter dwutraktowy, a pomieszczenia parteru i piętra nakryte są sklepieniami kolebkowymi, z lunetami ozdobionymi bogatą stiukową dekoracją roślinną. Wszystkie kondygnacje połączone są kręconymi schodami umieszczonymi w północnej ścianie obiektu. Obecnie obiekt jest własnością prywatną³⁵. Oprawę krajobrazową dworu tworzy założony w XVII w. park, przekomponowany w XIX w., z licznymi pomnikami przyrody. Pomimo zatartej już częściowo kompozycji przestrzennej parku można jeszcze rozróżnić dawne jego elementy: prowadzącą przed główne wejście dworu aleję dojazdową przechodzącą w podjazd oraz wiekowy starodrzew: dęby, lipy, jesiony i kasztanowce.

Nieco późniejszym obiektem jest pochodzący z przełomu XVIII/XIX w. dwór w Strzegonicach, stojący w otoczeniu zabudowań folwarcznych³⁶. To dość okazały mурowany budynek w stylu klasycystycznym, na planie prostokąta, o tynkowanych ścianach z lizenowymi podziałami, dwoma krótkimi skrzydłami i przybudowaną do zachodniej ściany parterową oficyną gospodarczą³⁷. Ma dwutraktowy układ wewnątrz z klatką schodową na osi głównej. Zwrócony w kierunku północnym siedmioosiowy fronton poprzedza trójosiowa przybudówka głównego wejścia, z tarasem widokowym na poziomie pierwszego piętra. W strefie poddasza widnieje ściana attyki z umieszczonymi w kartuszach herbami „Odrowąż” i „Ślepowron”. Południową elewację

³⁵ W latach 2010–2012 dwór odrestaurowano z zachowaniem autentyczności substancji zabytkowej oraz historycznego charakteru wnętrza, za co właściciele otrzymali nagrodę Generalnego Konserwatora Zabytków.

³⁶ Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-96, wpis z 27.07.1976, właściciel prywatny. Murowana zabudowa folwarczna z końca XIX w. znajduje się niedaleko od dworu, należą do niej obora, budynki inwentarskie – spichlerz, stajnia, a także pozostałości dawnej rządcówki.

³⁷ *Zabytki ziemi pilźnieńskiej w akwarelach i opisie Andrzeja B. Krupińskiego*, s. 35–36.

o dużych trójdzielnych oknach zdobi murowana weranda ze znajdującym się nad nią tarasem o tralkowej balustradzie. Od północnej strony dworu rozciąga się stary park. Jest to blisko dziesięciohektarowe założenie typu krajobrazowego. Tu także, mimo zatartej dziś już częściowo kompozycji, można jeszcze wyodrębnić poszczególne elementy parkowe, mianowicie prowadzącą przed główne wejście do dworu drogę, przechodzącą w podjazd otaczający owalny gazon, aleję grabową wzdłuż zachodniej ściany dworu, szpaler wiekowych dębów, lip, jesionów, grabów, kasztanowców i sosen.

Na przełomie XVIII i XIX w. powstał ziemiański dwór w Parkoszu³⁸. Zbudowany został z cegły i kamienia, w stylu eklektycznym, jako obiekt parterowy, częściowo podpiwniczony, z dwoma ryzalitami po bokach elewacji frontowej. Pierwszą większą przebudowę przeszedł w II połowie XIX w.³⁹ Zyskał wówczas kształt wydłużonego prostokąta oraz czterofilarowy, zdobiony na osi fasady filarowo-kolumnowy portyk z balkonem. Obiekt jest otoczony od frontu kamienną balustradą; ma czterospadowy dach z lukarnami doświetlającymi poddasze i trójkątnymi szczytami, wzniesionymi na osi fasady i ponad ryzalitami. Jednocześnie z budową dworku po południowej jego stronie powstał niewielki park krajobrazowy. Rosną w nim stare, liczące około 200 lat, okazy dębów, modrzewi, klonów, lip i buków.

Powstałe w połowie XIX stulecia założenie dworsko-parkowe w Zwierniku to przykład unikatowej budowli w stylu klasycystycznym⁴⁰. Do niedawna był to budynek w cało-

³⁸ Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-211, wpis z 07.01.1980 r., właściciel: Gmina Pilzno.

³⁹ *Zabytki ziemi pilźnieńskiej w akwarelach i opisie Andrzeja B. Krupińskiego*, s. 33–34.

⁴⁰ Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-205, wpis z 11.12.1979 r., właściciel prywatny.

ści murowany, parterowy, zbudowany na planie prostokąta o dwutraktowym układzie wnętrza, przedzielonych korytarzem. Od frontu budynek zdobił dwukolumnowy, wgłębny portyk, od tyłu zaś owalny ryzalit⁴¹. Obecnie – będący w rękach prywatnych – budynek jest niemal w całości zniszczony, brak pokrycia dachowego, mury częściowo są rozebrane. Zachowały się jedynie, otaczające ruiny dworku, pozostałości parku krajobrazowego, z dawną aleją grabową, a także resztki stajni i dość dobrze zachowany budynek inwentarski.

Spośród zabytków architektury na obszarze gminy najliczniej jest reprezentowana miejska i wiejska zabudowa mieszkalna. Ta grupa obiektów najbardziej narażona jest na przekształcenia, rozbudowy i zmiany substancji zabytkowej. Wśród zabudowy mieszkalnej Pilzna wyróżnić należy zabytkowe kamieniczki i domy przyrynkowe. Do Wojewódzkiego Rejestru Zabytków została wpisana kamienica Rynek 6, obecnie siedziba władz miejsko-gminnych⁴². To budynek murowany, piętrowy, o eklektycznym wystroju i trzytraktowym układzie wnętrza. Elewację zdobi gzyms koronujący, kordonowy oraz charakterystyczne nadoknia, a na poziomie parteru żłobione boniowanie. Zbudowana na początku XIX w. kamienica, później przekształcona, od lat była siedzibą pilźnieńskiego magistratu; przez jakiś czas mieściła się w niej także szkoła elementarna.

Niedaleko od rynku jest ul. Węgierska – jedna z trzech najstarszych ulic Pilzna, powstała tuż po lokacji miasta. Podobnie jak cała miejska zabudowa Pilzna aż do przełomu XVIII/XIX w., również domy tej ulicy, należące do miejscowych kupców i rzemieślników, wzniesiono z drewna.

⁴¹ *Zabytki ziemi pilźnieńskiej w akwarelach i opisie Andrzeja B. Krupińskiego*, s. 38–39.

⁴² Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-607, wpis z 28.06.2011 r., właściciel: Gmina Pilzno.

Wszystkie cechowała zrębowa konstrukcja ścian, wąska sień oraz od dwu do czterech pomieszczeń. Do najciekawszych domostw przy ul. Węgierskiej należą: budynek drewniano-murowany z początków XX w. z numerem 5⁴³, budynek nr 13 [15]⁴⁴ – murowany, z XIX w., z charakterystycznymi zdobieniami elewacji frontowej w postaci gzymsów wieńczących i obramiennych wokół okien, oraz murowany dom pod numerem 17⁴⁵. Ten ostatni zbudowano najprawdopodobniej w połowie XIX w.; natomiast jako dom drewniany (w formie zbliżonej do obecnej) powstał już w 1778 r. Zaświadcza o tym zachowany łaćski napis wykonany na belce drewnianego stropu izby frontowej: wynika z niego, iż dom został zbudowany przez Wojciecha Rządckiego, kolarza i właściciela kuźni, który – jak podają księgi grodzkie – był burmistrzem Pilzna w latach 1776–1777⁴⁶.

Istotną rolę w kulturowym krajobrazie Gminy Pilzno odgrywają budowle i gmachy wzniesione jako obiekty użyteczności publicznej. W gminnej ewidencji zabytków widnieje ich kilkanaście. Na pierwszym miejscu uwzględnić należy wyjątkowo cenny budynek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Pilźnie, wzniesiony w 1908 r. na północno-zachodnim skraju miasta, z inicjatywy ówczesnego burmistrza, Tytusa Budzisz Bujnowskiego, jako siedziba działającego od 1894 r. Towarzystwa Gimnastycznego⁴⁷. Projekt wykonał Teodor Talowski, jeden z najwybitniejszych archi-

⁴³ Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-158a, wpis z 07.07.1978 r., właściciel prywatny.

⁴⁴ Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-1130, wpis z 30.07.1969 r., właściciel prywatny.

⁴⁵ Numer Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego A-1131, wpis z 20.07.1978 r., właściciel prywatny.

⁴⁶ *Zabytki ziemi dębickiej*, s. 34–35; *Zabytki ziemi pilźnieńskiej w akwarelach i opisie Andrzeja B. Krupińskiego*, s. 13–15.

⁴⁷ Budynek zawnioskowany o wpis do Wojewódzkiego Rejestru Zabytków Województwa Podkarpackiego.

tektów krakowskich przełomu XIX/XX w.⁴⁸ Architekt zaprojektował okazałą piętrową budowlę z parterowymi przybudówkami. Ceglana struktura nietynkowanych ścian i wystrój architektoniczny elewacji nawiązują do północnoeuropejskiego renesansu. Nad fasadą, usytuowaną w kierunku północnym, wznoszą się trzy „niderlandzkie” szczyty – charakterystyczne sterczyny, obrzeżone spływającymi ku dołowi wolutami. Elewację frontową zdobią tynkowane obramienia otworów wejściowych i okiennych, poziome i pionowe pasy gzymsowe oraz obiegający wszystkie pozostałe części gmachu gzyms arkadowy. Niemal całą przestrzeń budynku zajmują sale gimnastyczne. Gmach jest otoczony pozostałością dawnego drzewostanu.

* * *

Wszystkie przedstawione powyżej gminne zabytki architektury, połączone z bogactwem walorów przyrodniczych i zróżnicowaną rzeźbą terenu, plasują Gminę Pilzno na wysokim miejscu pod względem atrakcyjności turystyczno-historycznej miejscowości południowo-wschodniej Polski. W świadomości społecznej mieszkańców coraz mocniej zakorzenia się przekonanie o wyjątkowym znaczeniu dziedzictwa na gruncie wspólnoty lokalnej, a planowo i mądrze zagospodarowany potencjał dziedzictwa może stać się ważnym czynnikiem stymulującym rozwój i podstawę działań promocyjnych w gminie.

⁴⁸ K. Szczeklik, *Pilzno i pilźnianie*, s. 96.